

គំនិតបឋមແຫ່ងតះគតិយោថាម

ចម្រើន វិជ្ជាប្រយោជន៍

ศิลปวัฒนธรรมและศสวิทยาไทย

อรรถ อัญไชย^๒

คำนำ

ด้วยความมุ่งหมายที่จะให้ตำนานทางนาฏศิลป์ของไทย และเกียรติประวัติของศิลปินทางโขนละครคนไทยบรรดาท่านที่ล่วงลับไปแล้ว ปรากฏแพร่หลายและเป็นแบบฉบับแก่การศึกษาของศิลปินผู้นุชนสืบไป ข้าพเจ้าจึงพยายามรวบรวมตำนานและประวัติของท่าน เท่าที่จะค้นหาได้ จากที่ปรากฏในหนังสือบางเล่ม (ตามที่อ้างไว้ในเชิงอรรถของฉบับพิมพ์เล่มนี้) บ้าง สอบถามจากปากคำของบางท่านบ้าง แล้วเลือกเพื่อนำมาเรียบเรียงขึ้นไว้ เริ่มความตั้งแต่ปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา เป็นต้นมา แต่เรียบเรียงไว้ได้เพียงสุดสิ้นสมัยรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แล้วก็ไม่มีเวลาได้ทำต่อ ทั้งในการเรียบเรียงนี้ก็ไม่มีทางที่จะสืบทราบและนำรายละเอียด เกี่ยวกับหน่วยก้านชั้นเชิงหรือกลเม็ดแห่งบทบาททางนาฏศิลป์ที่รำลึก ของนาฏศิลปินแต่ละท่านเหล่านั้น มาเผยแพร่ให้เป็นอย่างในการศึกษาและเป็นที่รู้จักแก่พวกเราในชั้นหลังนี้ได้ จึงรู้สึกเสียดายอยู่มาก ต่อมาได้ส่งฉบับไปตีพิมพ์ลงเป็นตอน ๆ ในวารสารศิลปากร ประจำปี พ.ศ. ๒๔๕๑ และ ๒๔๕๒ โดยให้ชื่อเรื่องไว้ในครั้งนั้นว่า “ปฐมอาจารย์และปฐมศิลปินแห่งละครคนไทย” แต่ที่นำมาตีพิมพ์ขึ้นเป็นเล่มในครั้งนี้ ได้แก้ไขเพิ่มเติมขึ้นจากเดิมบ้าง ให้ชื่อว่า “ศิลปินแห่งละครคนไทย” และกำหนดไว้

๖

เป็นเล่ม ๑ เพราะอาจเรียบเรียงเพิ่มเติมขึ้นเป็นเล่มใหม่หรือ
เป็นเล่มต่อ ๆ ไปอีกก็ได้

ข้าพเจ้าหวังใจว่า “ ศิลปินแห่งชาติ ” นี้ จะเป็น
ประโยชน์แก่การศึกษาความเป็นมาของนาฏศิลป์ไทย และเป็น
ที่เชิดชูเกียรติของบรรดาท่านศิลปินผู้มีชื่ออยู่ในหนังสือเล่มนี้
ให้เป็นที่รู้จักกันแพร่หลายสืบไป

ธนิต อยู่โพธิ์

กองการสังคีต

กรมศิลปากร

๔ กันยายน ๒๕๑๑

สารบัญ

ศิลป์แห่งละคอนไทย เล่ม ๑

คำนำ	หน้า	ก
ศิลป์แห่งละคอนไทย	”	๑
ประวัติการแห่งความศุญเดี่ยวกรุงศรีอยุธยา	”	๑
การแบ่งแยกของชาวไทย	”	๘
สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี	”	๑๒
สมัยกรุงธนบุรี	”	๑๓
๑. ละคอนผู้หญิงในราชสำนัก	”	๑๔
๒. ละคอนผู้หญิงของพระเจ้านครศรีธรรมราช	”	๑๕
๓. ละคอนผู้ชายของหลวง	”	๒๑
๔. ละคอนของเอกชน	”	๒๒
๕. ละคอนตามหัวเมือง	”	๒๒
๖. ละคอนไทยในประเทศพม่า	”	๒๔
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์	”	๓๕
ลักษณะเริ่มต้นของกรุงรัตนโกสินทร์	”	๓๕
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก	”	๓๗
สมัยรัชกาลที่ ๑	”	๔๒

๑. ละคอนของนายบุญยัง	หน้า ๔๔
(๑) นายบุญยัง นายโรง	” ๔๔
(๒) นายบุญมี นาง	” ๔๕
๒. ละคอนของเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์	” ๔๖
(๑) เจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี	” ๔๗
(๒) นายทองอยู่ อีเหนา (๓) นายรุ่ง นาง	” ๔๘
๓. ละคอนผู้หญิงในราชสำนัก	” ๕๐
นางกุศลินรฺนใหญ่	” ๕๒
(๑) บุญนาค สี่ดา	” ๕๒
(๒) กุ สี่ดา	” ๕๓
(๓) ศรี สี่ดา	” ๕๖
(๔) อ้อม อีเหนา	” ๕๓
นางกุศลินรฺนกลาง	” ๕๓
(๕) บ้อม สี่ดา	” ๕๓
(๖) เฟ็ง พระราม	” ๕๘
(๗) มรกต พระลักษมณ์	” ๕๘
(๘) ขี้ย หनुมาน	” ๕๘
(๙) เรือง	” ๕๙
นางกุศลินรฺนเล็ก	” ๕๙
(๑๐) พัน หรือ อำพัน พระเอก	” ๕๙
(๑๑) ปุก เกนหลง	” ๖๐

(๑๒) เอม นางเอก	หน้า ๖๐
(๑๓) ปริก พระเอก	" ๖๑
(๑๔) ศรี จินตะหรา	" ๖๑
(๑๕) อัมพา กาญจนนา	" ๖๑
(๑๖) ลูกจันทน์	" ๖๒
(๑๗) ภู่อิเหนา	" ๖๓
(๑๘) มี บุษบา	" ๖๓
(๑๙) พลับ จินตะหรา	" ๖๔

๔. ละคอนไทยในราชสำนักเขมร " ๖๕

สมัยรัชกาลที่ ๒ " ๗๒

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย " ๗๓

ละคอนหลวงในราชสำนัก " ๘๘

นาฏศิลป์โบราณใหญ่ " ๘๘

(๑) เข้ม อิเหนา	" ๘๘
(๒) เข้ม บุษบา	" ๘๙
(๓) อ้อม ย่าหรั่ง	" ๙๐
(๔) ปราง	" ๙๑
(๕) มาลัย	" ๙๑
(๖) น้อย สุหรานาง	" ๙๒
(๗) ลูกอิน และ (๘) ทองดี	" ๙๓
(๙) น้อย จรกา	" ๙๓

(๑๐) จาค ตำสำ	หน้า ๕๓
(๑๑) จำ บาหยัน	” ๕๓
(๑๒) พุ่ม กาญจนา	” ๕๔
(๑๓) พัน อินทรชิต	” ๕๔
(๑๔) น้อย ชักย์	” ๕๔
(๑๕) ภู หนุมาน	” ๕๔
นาฏศิลป์บนเรือนกลาง	” ๕๕
(๑๖) จัน พระสังข์	” ๕๖
(๑๗) จำ เงาะ	” ๕๖
(๑๘) องุ่น รจนา	” ๕๖
(๑๙) บัว ท้าวสามนต์	” ๕๖
(๒๐) น้อยงอก ไกรทอง	” ๕๖
(๒๑) สัมฤทธิ์	” ๕๕
นาฏศิลป์บนเรือนเล็ก	” ๕๕
(๒๒) ทับทิม มงกุฏ	” ๑๐๐
(๒๓) จัน พระลพ	” ๑๐๐
(๒๔) เพื่อน	” ๑๐๑

ศิลปินแห่งชาติ

ประกาศการแห่งความสูญเสียกรุงศรีอยุธยา

กองทัพใหญ่ๆ (ของพม่า) ได้ใช้เวลารุกรานประเทศไทยหลายครั้ง ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๓๐๗ ถึง พ.ศ. ๒๓๑๐ โดยพม่าอ้างสิทธิชัยชนะของบุเรงนอง (ที่มีอยู่เหนือไทย) เมื่อปี พ.ศ. ๒๑๐๗ ซึ่งเป็นสิทธิที่พม่าอ้างขึ้นอย่างไม่มีมูล เพราะพม่าไม่เคยได้เข้ามาปกครองประเทศไทยเลย บุเรงนองเพียงแต่ผูกมัดให้ไทยส่งบรรณาการอยู่ชั่วกำหนดเวลา ๒๐ ปี^(๑) สิทธิที่อ้างจึงเป็นอันผ่านพ้นไปนับแต่บัดนั้น สหบดีพร้อมด้วยกำลังพล ๒๐,๐๐๐ คน ซึ่งส่วนมากเป็นพวกไทยใหญ่ ได้เริ่มบุกเข้ามาตั้งต้นแต่เชียงใหม่ตลอดลงมาเชียงใหม่ผ่านไปยังจันทน์ ในเวลาเดียวกันนั้น กองทัพพม่าขนาดเดียวกันอีกทัพหนึ่ง ภายใต้อำนาจการของมังมหานรธา ก็กำลังตีเข้ามาทางตะวันออกเฉียงใต้ จากทวายถึงเพชรบุรี พวกทวายก็ทำการจัดขึ้นจับพวกพม่าที่อยู่ภายในเมืองฆ่าเสียทั้งหมด แล้วหันมาทำไมตรีกับไทย เหตุการณ์ทั้งนี้ชาวทวายยังคงสำนึกถึงด้วยความขมขื่น เพื่อจะยับยั้งกองทัพมังมหานรธาไว้ ชาวไทยได้

(๑) ตำนานกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า ๑๕ ปี ตู-พงศาวดาร เรื่องไทยรบพม่า เล่ม ๓ น. ๖๒-๓.

บังคับเอาเรือสินค้าอังกฤษลำหนึ่ง^(๑) มาใช้ปฏิบัติการ เรือลำนี้
ได้ช่วยในการก่อวินาศกรรมขึ้นเป็นการใหญ่ในค่ายพม่าที่ใกล้
เมืองนนทบุรี ซึ่งตั้งอยู่ห่างจากปากน้ำเจ้าพระยา ๓๐ ไมล์ แต่
พอได้โอกาสเรือลำนั้นก็รับหลบหนีจากคนไทยออกทะเลไป

สี่หบดี ต้องทำการรบฟุ้งอย่างหนักมาทุกเมือง ซ้ำยังต้อง
ประสบกับการต่อต้านตามหมู่บ้านตลอดมา ทหารพม่าเมื่อได้รับ
คำปลุกใจก็พากันฮึกเหิมถึงกับแข่งขันชิงดีกันที่จะเป็นคนแรก
ขึ้นบันกำแพงเมือง พวกทหารพม่าต้องล้มตายกันลงไปเหมือน
ตัวแมลง ด้วยโรคภัยไข้เจ็บที่พอจะป้องกันได้ ทั้งต้องทนทุกข์
ทรมานจากบาดแผลสาหัส ซึ่งเขาก็หาได้รับความเห็นใจจาก
พระมหากษัตริย์ของเขาไม่ เพราะการสูญเสียอวัยวะส่วนใด
ส่วนหนึ่งไปนั้น ถึงแม้จะเป็นในกรณีปฏิบัติหน้าที่อันมีเกียรติ
ก็เป็นบุคคลที่ต้องห้ามมิให้เหยียบย่างเข้าไปในพระราชวังได้
ด้วยเป็นการมีบังควรที่พระมหากษัตริย์จะต้องทรงสลดพระทัย
ด้วยการทอดพระเนตรเห็นคนพิการ พวกทหารพม่าอาศัย
อยู่ในเมืองที่ตนยึดได้ตลอดฤดูฝน ใช้พวกที่ถูกเกณฑ์มาใน
กองทัพ ซึ่งไม่มีความสันทัดให้ทำไรไถนาตลอดปี ส่วนทาง
เชิงใหม่พม่าก็พยายามขุดกำแพงเข้าไป โดยใช้เครื่องกำบัง
เคลื่อนที่ได้ เคลื่อนไปตามเชิงกำแพง และในที่สุดก็สามารถ

(๑) เจ้าของเรือดำน้ำชื่อ ฮตัน ปอเน. ตู-ฮตงกับนี้ ของ ต. อมาตยกุล
ในวารสารคิดปรากฏที่ ๒ เล่ม ๑ ฉบับประจำเดือนมิถุนายน

ยึดกำแพงได้ตอนหนึ่งพร้อมทั้งบันประจำ ตลอดทั้งคืนพม่า
กลับใช้ปืนเหล่านั้นยิงลงไป ในหมู่ราษฎรที่กำลังตระหนกตกใจ
อยู่ ครั้นรุ่งเช้าพวกราษฎรเหล่านั้นจึงส่งพระภิกษุสงฆ์มาเจรจา
ยอมอ่อนน้อม แล้วพวกพม่าก็กวาดต้อนเอาบรรดาหญิงสาวที่
สวยงามและรวบรวมทรัพย์สินสมบัติอันมีค่าซึ่งส่งไปถวายพระมหา
กษัตริย์ของตน ณ กรุงอังวะ

กองทัพพม่าได้ตีกวาดไปที่ละเล็กละน้อยจนทั่วประเทศ
เผาบ้านเผาเมืองและบังคับบรรดาคนสำคัญๆ ให้ดื่มน้ำพระ
พิพัฒน์สัตยา ส่วนราษฎรที่มีได้อพยพหลบหนีไปทางตะวันออก
ก็ต้องเสียดังอันตรายอกที่ศัสตราของตนไปเพิ่มเติมศัสตราซึ่งถูก
พม่าตัดออกกองไว้เป็นพะเนินๆ ตามเชิงกำแพงเมืองที่ถูกล้อม
เพื่อเป็นการขู่ขวัญชาวพื้นเมืองที่ทำการต่อสู้ป้องกันบ้านเมือง
(ของตน) บางคราวพวกพม่าเองก็กลับเป็นฝ่ายถูกล้อม เนื่อง
จากทางกรุงศรีอยุธยาส่งกองทัพออกมาขนานไว้อย่างเข้มแข็ง
ป้องกันทุกทางที่จะมิให้กองทัพพม่ามารวมกำลังกันได้

แต่ผลสุดท้าย แม่ทัพพม่าทั้งสองนาย คือ สีหบดีและ
มังมหานรธา ก็สามารถยกกองทัพมาบรรจบกันได้ ณ กรุงศรี
อยุธยา มังมหานรธาตั้งที่บัญชาการทัพอยู่ ณ พระเจดีย์ที่
บุเรงนองสร้างไว้^(๑) ถึงแม้จะต้องเสียทหารไปมากมาย แต่พม่า
ก็สามารถลดเกณฑ์ทหารมาจากแคว้นต่างๆ ที่ตนตีได้ กำลังทหาร

(๑) คงจะหมายถึง เจดีย์ภูเขาทอง ที่กรุงเก่า ดู-คำให้การชาวกรุงเก่า

ในกองทัพพม่าจึงยังคงหนาแน่นเช่นเดิม ด้วยตามประเพณี
 ของพม่า นั้น ใช้พวกเชลยให้ออกทำการรบแทน พม่าต้อง
 ใช้เวลาดำรงศรัทธาถึง ๑๔ เดือน ถึงฝนจะตกน้ำจะท่วมพม่า
 ก็ไม่ยอมถอย เนื่องจากความลำบากตรากตรำ เป็นเหตุให้พวก
 นายทัพนายกองล้มตายลงหลายคน แต่กองทัพพม่าก็หาได้
 เสียขวัญไปไม่ ในขณะที่กองทัพจักรพรรดิจากประเทศจีนได้
 ยกมาย่ำยีประเทศพม่าตอนเหนือ แต่พม่าก็มีได้เรียกกองทัพ
 ทางนี้ให้กลับไป ในการสู้รบตอนแรก ๆ พม่าไม่สามารถจะเข้า
 ประชิดกำแพงเมืองได้ เพราะภายนอกเมืองมีค่ายคูหลายชั้น
 บางครั้งบางครั้งราษฎรชาวไทยจะต้องพากันมาร่วมชุมนุม
 ทำงานตามภาคพื้นเต็มไปหมด ภายใต้งค์บัญชาของขุนนาง
 ผู้ใหญ่ ซึ่งนั่งสั่งการอยู่บนคานหาม กองทัพทั้งสองฝ่ายใช้
 ไม้ไผ่สานเป็นแผงตั้งชน ๒ ข้าง แล้วถมมูลดินเป็นที่กำบัง
 ชั่วคราวเพื่อสร้างที่กำบังถาวร ทางฝ่ายไทยก็มีนักเผชิญภัยชาว
 ต่างชาติมาช่วยทำการรบ และในกองทัพชอกองหนึ่ง มีชาวจีน
 ร่วมอยู่ด้วย ๔๐๐ คน ครั้นถึงฤดูฝน น้ำท่วมไปทั่วประเทศ
 สูงตงหลายศอก บรรดานายทัพนายกองพม่าได้พากันขอร้อง
 มังมหานรธาให้ถอยทัพ แต่เขาปฏิเสธ ซึ่งสืบทดีก็สนับสนุน
 พวกทหารพม่าจึงต้องขึ้นไปจับเจ้าอยู่ตามเนินดินสูงๆ หรือสร้าง
 ทำนบกั้นน้ำ ฝ่ายไทยเมื่อเห็นพม่าต้องแยกกันอยู่กระจัด
 กระจายเช่นนั้น ก็ใช้เรือเข้าทำการโจมตี ครั้งหนึ่งขณะที่เขาทำ
 การโจมตี หัวหน้าฝ่ายไทยผู้หนึ่งยื่นแวงดาบร้องทำทนายอยู่ตรง

หัวเรือ ได้ถูกพม่าใช้ปืนยิงตกลงไปในน้ำ กองเรือทั้งหมด
ก็พากันถอยกลับ กรุงศรีอยุธยาเชื่อกันว่ามีปืนใหญ่อยู่หลาย
กระบอก บางกระบอกยาวถึง ๓๐ ฟุต ใช้กระสุนน้ำหนัก
ถึง ๑๐๐ ปอนด์ ในจำนวนนี้มีกระบอกหนึ่งได้ระเบิดขึ้น เพราะ
บรรจุดินดำเกินกำหนด แต่บังเอิญกระสุนแล่นไปถูกทหารใน
เรือพม่า ๒ ลำเสียชีวิตไปหลายคน พม่าก็มีเรือรบหลายลำ
ด้วยมีพวกที่สวมมิกัดี้ทางแม่น้ำตอนเหนือเป็นผู้สร้างส่งมาให้
เหตุนี้ พม่าจึงสามารถตัดทางลำเลียงเสบียงอาหารมิให้ผ่าน
เข้าไปในเมืองได้ พอถึงฤดูแล้งพม่าก็จัดการซ่อมแซมที่ดิน
ของตนขึ้นใหม่ บางกองสูงกว่ากำแพงเมือง และตามพระเจดีย์
ก็ยกเอาปืนใหญ่ขึ้นไปตั้งประจำไว้ ทำที่เหมือนจะระดมยิงเข้า
ไปในพระราชวัง ส่วนปืนในพระราชวัง ก็มีเหตุให้ต้องระงับ
การยิงบ่อยๆ เนื่องจากพระเจ้าแผ่นดินทรงอนุโลมตามคำขอ
ร้องของพวกนางใน ซึ่งอ้างว่าเสียงปืนทำให้อกสั้นขวัญหาย
ราษฎรชาวเมืองพากันอดหยาก แคว้นชานซึ่งชนกับประเทศ
ไทยได้ส่งกองทัพลงมาจากเหนือพยายามยกเข้าหักที่ล้อม แต่
ก็ถูกตีถอยไป^(๑) พระมหากษัตริย์และเจ้านายพยายามตีฝ่าหา
ทางจะหนีออกก็ถูกพม่าตีถอยกลับ เมื่อพระเจ้าแผ่นดินและ
เจ้านายมีรับสั่งถามว่า พระองค์ท่านมีความผิดอะไรจึงถูกพม่า
ทำทารุณเช่นนี้ ก็ได้รับคำตอบอย่างสั้นๆว่า พระองค์และ

(๑) เห็นจะหมายถึงกองทัพกรมหมื่นเทพพิช เวदानนวรบรมกนดง
อยู่ที่จังหวัดปราจีนบุรี

พระราชวงศ์ชวนกันคิดคดทรยศ จึงเป็นการสมควรแล้วที่ถูก
ลงโทษเช่นนั้น ครั้นมังมหานรธาแม่ทัพใหญ่สิ้นชีวิตลง พวก
พม่าก็จัดทำพิธีฝังศพอย่างใหญ่โตโดยสมเกียรติทุกประการตาม
พระราชโองการ สืบต่อกันจึงต้องดำเนินการรบให้ลุล่วงต่อไปแต่
ผู้เดียว ขณะนั้นการรบก็ใกล้จะถึงที่สุดแล้ว มีพวกผู้ญิง
พากันไปสวดมนต์วิงวอนตามพระวิหารในพระราชวังตลอดคืน
และมีคนเห็นกันว่าเทวรูปน้ำพระเนตรไหล^(๑)

ถึงวันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๑๐ เวลาบ่าย ๑๖ นาฬิกา
ปืนฝรั่งเศสก็ยิงขึ้นเป็นครั้งสุดท้าย กำแพงเมืองถูกเจาะ ครั้น
พระอาทิตย์ตกดิน กำแพงเมืองก็เป็นช่องใหญ่พอให้ข้าศึกดรู
กันเข้าไปได้ มีการฆ่าฟันกันชุลมุนวุ่นวายทั่วไปหมด ไม่รู้ว่า
ใครเป็นใคร จนกระทั่งวันรุ่งขึ้น พระอนุชา^(๒) ซึ่งเคยถูกพม่า
จับไว้และปล่อยตัวแล้ว ได้ไปพบพระบรมศพที่ใกล้ประตูเมือง
ทางทิศตะวันตก บ้านเรือน วัตถุอาราม โบสถ์วิหาร ตลอดจน
พระราชวังถูกเผาพินาศ กำแพงพังราบไปกับดิน ตัวเมืองถูก
ทำลายย่อยยับอย่างไม่สามารถจะคืนกลับมาเป็นนครหลวงได้
อีกต่อไป บรรดาเจ้านายนางสนมกำนัลใน พระภิกษุสงฆ์
ชาวต่างประเทศ รวมทั้งบิชอปคาทอลิกชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่ง และ
ประชาชนพลเมืองนับจำนวนหลายพัน ถูกจับไปเป็นเชลย

(๑) คำให้การชาวกรุงเก่า ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ น. ๑๖๖ ว่า “เทวรูป
พระนเรศวร^๒นมนนาพระเนตรไหล”

(๒) เข้าใจว่าหมายถึง ขุนหวดหวาด

จนพวกทหารพม่าเป็นจำนวนมากสามารถรอดได้ว่า มีคนไทย เป็นทาสคนละ ๔ คน ปืนที่ใหญ่มากไม่สะดวกแก่การเคลื่อนที่ พวกพม่าก็ระเบิดเสียหรือทิ้งลงในแม่น้ำ นอกจากนี้ยังมีทรัพย์สินเงินทองและเครื่องเพชรนิลจินดาที่พม่ากอบโกยไปอีกเป็นอันกอนันต์ ด้วยทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์มีอยู่มากมาย เหลือคณนา

นี่แหละคือความลับที่พม่าพยายามเข้ามารุกรานกรุงศรีอยุธยาอยู่เนือง ๆ เนื่องจากเหตุกรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองท่าที่มีชื่อเสียง เป็นที่ประทับขององค์พระมหากษัตริย์ และเป็นเมืองที่มั่งคั่งที่สุดเมืองหนึ่งในอินโดจีน เพราะฉะนั้น สมบัติอันมหาศาลของกรุงศรีอยุธยาจึงเป็นเครื่องล่อใจชาวพม่าอยู่ตลอดเวลา^(๑)

นี่เป็นประจักษ์การตอนหนึ่งแห่งการสูญเสียดังกรุงศรีอยุธยาตามที่ปรากฏในหนังสือ “ประวัติศาสตร์พม่า” ฉบับของฮาร์วีย์ ซึ่งข้อความนี้จะจะเป็นแนวทางให้เราเห็นได้ว่าประเทศไทยในคราวนั้น ได้สูญเสียดังทรัพย์สินสมบัติของเอกชนและของชาติ สูญเสียทั้งพลเมืองของประเทศ และสูญเสียดังศิลปและวัฒนธรรมส่วนใหญ่ยิ่งของชาติด้วย แต่ที่ศิลปวัฒนธรรมและความเป็นไทยของชาติได้คืนคงและดำรงสภาพมาถึงเรบัดนี้ได้ ก็ด้วยสมรรถภาพและปรีชาญาณของวีรบุรุษและบุรพชนของชาวไทยผู้หวังดีต่อชาติในสมัยนั้น ได้ร่วมแรงร่วมใจกันก่อกู้และบำรุงรักษาจนไว้สืบต่อมา

(๑) จาก History of Burma by G.E. Harvey, pp. 250-3.

การแบ่งแยกของชาวไทย

เมื่อพมำกำลังล้อมกรุงศรีอยุธยา ก่อนหน้าจะเสียกรุงนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งคนทั้งหลายเรียกกันว่า พระยาตากสิน บ้าง พระยาวชิรปราการ บ้าง ได้คุมสมัครพรรคพวกตีฝ่าวงล้อมพมำออกไปทางทิศตะวันออก เมื่อเดือนยี่ ปีมะจอ พ.ศ. ๒๓๐๕ และได้ไปตั้งรวบรวมผู้คนอยู่ ณ เมืองระยอง พอกรุงศรีอยุธยาเสียแก่พมำเข้าศึก เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๓๑๐ แล้วผู้มีสมัครพรรคพวกในหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ ในพระราชอาณาเขตประเทศไทย ต่างก็ควบคุมผู้คนตั้งตนขึ้นเป็นเจ้ามีอิสระ ไม่ยอมขึ้นแก่กันและกัน มีก๊กใหญ่อยู่ในเวลานั้น ๖ ก๊ก คือ

ก๊กที่ ๑ เมื่อกองทัพพมำที่มาตีได้กรุงศรีอยุธยาจะเลิกกลับไป แม่ทัพพมำให้สุกี้ พระนายกองเป็นนายใหญ่คุมกำลังประมาณ ๓,๐๐๐ ตั้งอยู่ที่ค่ายโพธิ์สามต้น ข้างเหนือพระนครศรีอยุธยาแห่ง ๑ ให้ไทยชื่อนายทองอิน คุมกำลังตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรีอีกแห่ง ๑ สั่งให้คอยค้นคว้าหาผู้คนและเสบียงพืชสมบัติ ซึ่งยังคงตกค้างรวบรวมส่งตามไปเมืองพมำ

ก๊กที่ ๒ คือ เจ้าพระยาพิษณุโลก ตั้งตัวเป็นเจ้าขึ้นที่เมืองพิษณุโลก มีอาณาเขตตั้งแต่เมืองพิชัยลงมาจนเมืองนครสวรรค์ เจ้าพระยาพิษณุโลกคนนี้ ชื่อเรื่อง (ว่าเป็นบรรพบุรุษต้นสกุลโรจนกุล) เป็นข้าราชการผู้ใหญ่ที่มีความสามารถมาแต่ก่อนถึงเมื่อรบพมำคราวหลังนี้ก็ปรากฏว่ามีฝีมือเข้มแข็งไม่แพ้พมำ คงเป็นเพราะเป็นผู้มีชื่อเสียงเกียรติยศดังกล่าวมานี้ จึงมีผู้นิยม

นับถือมาก แม้ข้าราชการเก่าในกรุงศรีอยุธยา ก็ไม่เข้ากับเจ้า
พระยาพิชัยโลกมากด้วยกัน

ก๊กที่ ๓ คือ พระสังฆราชา เมืองสวางคบุรี อยู่ที่วัด
พระฝาง ตั้งตัวเป็นเจ้าของทั้งเป็นพระ เรียกกันว่าเจ้าพระฝาง
เจ้าพระฝางนั้นชื่อเรื่อน เป็นชาวเหนือ เห็นจะเป็นชาวเมือง
สวางคบุรีนั่นเอง แรกบวชได้ลงมาเล่าเรียนอยู่ในกรุงศรีอยุธยา
จนได้เป็นที่พระพากุลเถร ราชอาณาจักรอยุธยา อยู่ ณ วัด
ศรีอยุธยา แล้วจึงได้เลื่อนเป็นที่พระสังฆราชาเจ้าคณะเมือง
สวางคบุรี กลับขึ้นไปอยู่ที่วัดพระฝาง ตั้งแต่แผ่นดินพระเจ้า
บรมโกศ เมืองสวางคบุรีอยู่เหนือเมืองพิชัย อาณาเขตต่อแดน
เมืองแพร่ เมืองน่าน และเมืองหลวงพระบาง ผู้คนพลเมือง
เป็นลาวโดยมาก เจ้าพระฝางมีเกียรติคุณในทางวิทยาคม ด้วย
เล่าเรียนวิปัสสนามาแต่เดิม ผู้คนพากันนับถือว่าเป็นผู้วิเศษ
จึงได้ตั้งตัวเป็นใหญ่ทั้งเป็นพระ

ก๊กที่ ๔ คือ พระปลัดผู้รั้งเมืองนครศรีธรรมราช ตั้งตัว
เป็นเจ้าที่เมืองนครศรีธรรมราช เรียกกันว่าเจ้านคร มีอาณาเขต
ตั้งแต่ต่อแดนเมืองมลายูขึ้นมาจนเมืองชุมพร เจ้านครนี้เข้าใจ
ว่าชื่อหนู^(๑) เป็นเชื้อสายเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เข้ามาถวาย
ตัวทำราชการอยู่ในกรุงฯ ได้เป็นที่หลวงสิทธิ์นายเวรมหาดเล็ก

(๑) สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงตั้งนามว่าเดิมคงจะชื่อ
หนู เพราะประกาศพิชิตราชของเจ้านครฯ ใช้นามเป็นภาษาบาลีว่า
มฤตตะ

แล้วจึงออกไปเป็นปลัดเมืองนครศรีธรรมราช อยู่มาพระยาราชสุภาวดี ซึ่งได้เป็นเจ้าพระยานคร มีความผิดต้องออกจากตำแหน่ง พระปลัดได้รั้งราชการอยู่จนเสียกรุงฯ จึงตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า

ก๊กที่ ๕ คือ กรมหมื่นเทพพิพิธ ตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่เมืองพิมาย มณฑลนครราชสีมา เรียกกันว่าเจ้าพิมาย กรมหมื่นเทพพิพิธนี้ เป็นพระเจ้าลูกเธอในพระเจ้าบรมโกศ ออกทรงผนวชเมื่อในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศ แล้วคิดร้ายต่อพระเจ้าแผ่นดิน มีรับสั่งให้เอาตัวไปปล่อยเสียที่ลังกาทวีป เมื่อพระเจ้าอลองพญามาตีเมืองไทย กรมหมื่นเทพพิพิธได้ข่าวว่ากรุงฯ เสียแก่ข้าศึกจึงกลับมาเมืองไทย มาถึงเมื่อพระเจ้าอลองพญาเลิกทัพกลับไปแล้ว พระเจ้าเอกทัศจึงมีรับสั่งให้คุมตัวไว้ที่เมืองมรริต ครั้นพม่าตีเมืองมรริตคราวหลัง กรมหมื่นเทพพิพิธหนีเข้ามาเมืองเพชรบุรี จึงโปรดให้เอาไปคุมไว้ที่เมืองจันทบุรี จนพม่ามาล้อมกรุงฯ กรมหมื่นเทพพิพิธเกลี้ยกล่อมพวกกรมการและชาวหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ยกเป็นกองทัพเข้ามาหมายจะช่วยพม่า เข้ามาดังอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี ให้กองทัพหน้ามาตั้งอยู่ปากน้ำโยทกา พม่ายกกองทัพออกไปตีกองทัพหน้าของกรมหมื่นเทพพิพิธแตก กรมหมื่นเทพพิพิธก็เลยหนีไปทางเมืองนครราชสีมาไปตั้งอยู่ที่ด่านโคกพระยา คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่ ให้ไปเกลี้ยกล่อมพระยานครราชสีมาฯ ไม่

ขอมเข้าด้วยว่าจะจับส่งเข้ามากรุงฯ ด้วยขณะนั้นกรุงศรีอยุธยา
 ยังไม่เสียแก่ข้าศึก กรมหมื่นเทพพิพิธจึงคิดอ่านให้ลอบเข้า
 ไปฆ่าพระยานครราชสีมาเสีย แล้วชิงเมืองนครราชสีมาได้
 กรมหมื่นเทพพิพิธนั่งเมืองได้สัก ๔ - ๕ วัน หลวงแพ่ง น้อง
 พระยานครราชสีมาไปเกณฑ์คนเมืองพิมายอันเป็นเมืองขึ้น
 ของเมืองนครราชสีมา มาตีได้เมืองนครราชสีมา จับได้
 กรมหมื่นเทพพิพิธ กับทั้งหม่อมเจ้าและข้าในกรม หลวงแพ่ง
 ให้ฆ่าหม่อมเจ้าประยง หม่อมเจ้าดารา หม่อมเจ้าธรา กับพวก
 หัวหน้าข้าในกรมเสีย ส่วนกรมหมื่นเทพพิพิธนั้น เดิมหลวง
 แพ่งจะปลงพระชนม์เสีย แต่พระพิมายสงสาร เห็นว่าเป็น
 พระเจ้าลูกเธอของพระเจ้าบรมโกศ จึงขอเอาไปคุมไว้ที่เมือง
 พมาย แต่นั้นหลวงแพ่งก็ขึ้นนั่งเมืองนครราชสีมา ครั้นกรุงฯ
 เสียแก่พม่า ได้ข่าวไปถึงเมืองพิมายว่า ข้าศึกจับเอาพระเจ้า
 แผ่นดิน กับทั้งเจ้านายในพระราชวงศ์ไปเสียหมด พระพิมาย
 นับถือราชตระกูล จึงยกกรมหมื่นเทพพิพิธขึ้นเป็นใหญ่ กรม
 หมื่นเทพพิพิธก็ตั้งพระพิมายเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้
 สำเร็จราชการบ้านเมืองทั้งสิ้น และครั้งนั้นหลวงแพ่งที่ครอง
 เมืองนครราชสีมา คิดจะตั้งตัวเป็นใหญ่บ้าง ไม่ยอมอ่อนน้อม
 ต่อกรมหมื่นเทพพิพิธ พระพิมายจึงคิดอุบายจับหลวงแพ่ง
 ฆ่าเสีย กรมหมื่นเทพพิพิธก็ได้อาณาเขตตลอดมณฑลนครราช
 สีมา แต่ตั้งอยู่ที่เมืองพิมาย หามาอยู่ที่เมืองนครราชสีมาไม่

ก๊กที่ ๖ คือ พระยาตาก ซ้อสิน ลงไปตั้งตัวเป็นใหญ่อยู่ที่เมืองจันทบุรี คนทั้งหลายเรียกกันว่าเจ้าตาก มีอาณาเขตตั้งแต่ต่อแดนกรุงกัมพูชาขึ้นมาจนเมืองชลบุรี^(๑)

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

เจ้าตาก ได้ตั้งต้นรวบรวมผู้คนและปราบปรามหัวหน้าผู้ไม่ยอมเข้าเป็นพรรคพวกด้วย มีพระยาจันทบุรีเป็นต้น แล้วเข้าตั้งมั่นรวบรวมผู้คนอยู่ในเมืองจันทบุรี และในเวลาเดียวกันก็สั่งให้ระดมกันต่อเรือรบและรวบรวมเครื่องศาสตราวุธยุทธภัณฑ์เตรียมการให้พร้อมไว้ ครั้นถึงเดือน ๑๑ เป็นเวลาสิ้นลมมรสุม ใน พ.ศ. ๒๓๑๐ เจ้าตากจึงรวบรวมชาวไทยและชาวจีนเข้าเป็นทหาร ยกกองทัพเรือออกจากเมืองจันทบุรี เข้ามาปากน้ำเจ้าพระยาในข้างขึ้นเดือน ๑๒ ปราบปรามนายทองอินคนไทยผู้อยู่ใต้อาณัติของพม่า ซึ่งคุมกำลังตั้งรักษาอยู่ ณ เมืองธนบุรีราบคาบลงแล้ว ก็รู้ดุน้ำไปปราบปรามพม่า ซึ่งสุกพระนายกองควบคุมเป็นกำลังที่ยังตั้งอยู่ ณ ค่ายโพธิ์สามต้นราบคาบไปอีก ครั้นแล้วก็จัดการถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์ เสร็จแล้วจึงปรึกษากันยกมาตั้งอยู่ ณ เมืองธนบุรี เมื่อสร้างพระราชมนเทียรสถานบ้านเรือนเรียบร้อยแล้ว จึงทำพิธีราชาภิเษกเมื่อบิษุวัตสัมฤทธิ

(๑) จาก-พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่าครั้งกรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ ของสมเด็จพระเจ้าตากมหาราชานุภาพ

ศกพ.ศ. ๒๓๑๑ ประกาศพระราชอิสริยยศเป็นพระมหากษัตริย์
ผู้ครองประเทศไทย ตามเยี่ยงอย่างราชประเพณีของพระมหา
กษัตริย์กรุงศรีอยุธยาแต่โบราณ เวลานั้นสมเด็จพระเจ้าตากสิน
มีพระชนมายุได้ ๓๕ พระพรรษา แต่ขึ้นมาเมืองธนบุรีก็มีฐานะ
เป็นราชธานีของประเทศไทยและปรากฏสืบมาว่า กรุงธนบุรี

สมัยกรุงธนบุรี

ต่อแต่นั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ต้องทรงพระ
อุตสาหะทำศึกสงครามปราบก๊กต่าง ๆ ที่ตั้งตนเป็นอิสระไม่
อ่อนน้อมยอมขึ้นแก่พระองค์บ้าง ต้องต่อสู้ขับไล่พม่าเข้าศึก
ซึ่งยกกองทัพเข้ามารุกรานอยู่เนื่อง ๆ บ้าง จนสามารถขยาย
พระราชอาณาเขตประเทศไทยให้แผ่ไพศาลกว้างขวางออก
ไปโดยลำดับ ส่วนพระราชภาระภายในประเทศ ก็ต้องทรง
พระราชอุตสาหะด้วยพระปรีชาญาณ จัดการปกครองภายใน
ให้ประชาชนพลเมืองได้รับความสงบสุข และทรงพยายามก่อกู้
ศิลปและวัฒนธรรม อันเป็นสัญลักษณ์ของชาติ ซึ่งสูญสลาย
ไปเนื่องจากภัยสงคราม เพื่อที่จะให้คงคืนสภาพเหมือนเมื่อ
กรุงศรีอยุธยาอยู่คืออยู่ ตลอดเวลาราว ๑๕ ปี จนสิ้นพระชนมายุ
เมื่อวันที่เสาร์แรม ๘ ค่ำ เดือน ๕ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ สิริรวม
พระชนมายุได้ ๔๘ พระพรรษา แม้จะเป็นสมัยกาลอันมีระยะเวลา
สั้นเพียงเท่านั้น แต่ก็นับว่ารัชสมัยของพระองค์เป็นเบื้องต้น
แห่งการวางรากฐานเพื่อความเจริญต่อมา ดังจะเห็นได้จาก
การฟื้นฟูศิลปทางโขนละครคอนที่กล่าวต่อไป

๑. ละคอนผู้หญิงในราชสำนัก

เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จปราบดาภิเษกในปีชวด พ.ศ. ๒๓๑๑ แล้ว ก็ทรงพยายามเสาะแสวงหาและรวบรวมศิลปินที่กระจัดกระจายอยู่ในที่ต่างๆ เข้ามาในราชธานี เพราะ “การเสียดวงแก้วมาเข้าศึกในครั้งนั้น ที่จริงหาได้เสียดวง ประเทศไม่ หัวเมืองมณฑลที่กองทัพมาไม่ได้ไปถึง ไทยยังเป็นอิสระอยู่ทุกมณฑล แต่ถึงกระนั้น ธรรมเนียมของที่เป็นอยู่อย่างอื่นมีในประเทศ แม้จนในการเล่น เช่น โขน ละคอน มักมีอยู่ในราชธานี เมื่อเสียดวงแก้วมาเข้าศึก ตัวละคอนและบทละคอนครั้งกรุงเก่าจึงเป็นอันตรายหายสูญไปเสียเป็นอันมาก ส่วนละคอนนอกเป็นของราษฎร เล่นกันในพื้นเมืองแพร่หลาย ตัวละคอนเห็นจะหลบหลีกอยู่ได้มาก แต่ละคอนใน น่าจะมีตัวละคอนเหลืออยู่น้อยเต็มทีด้วยมีแต่ของหลวง ที่แบบแผนละคอนในไม่สาบสูญไปเสียทีเดียว ก็เพราะมีตัวละคอนหลบหนีไปอยู่ตามหัวเมืองที่ยังเป็นสัทธักแก่ไทยได้บ้าง และมีผู้ที่ได้รู้เห็นลักษณะการละคอนใน เช่น เจ้าฟ้าพิณทวดี พระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เป็นต้น มีพระชนม์อยู่มาจนครั้งกรุงธนบุรี” (๑) จึงเมื่อแรกๆ ในรัชกาลนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี คงจะได้ทรงพยายามรวบรวมตัวละคอนที่กระจัดพลัดพรายมาได้หลายคน ที่ให้ประหารชีวิตนางละคอน

(๑) จาก — ตำนานเรื่องละคอนอิเหนา น. ๓๐๐

เสี้ยพร้อมทั้งหม่อมฉิมและหม่อมอุบลก็ ๔ คน (๑) เมื่อต้น
ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๑๒ และในปีนั้นเอง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ได้เสด็จยาตราทัพไปปราบปรามก๊กเจ้านครศรีธรรมราช เจ้า
นครฯ ก็บอกรบว่าว่าไพร่บริวาร เกรงพระบรมเดชานุภาพ
หนีไปพึ่งเจ้าเมืองจนะหรือเทพา ก็ตรัสสั่งให้ยกกองทัพติดตาม
ไป จึงปรากฏว่า “พระฤทธิเทวา เจ้าเมือง รู้ว่ากองทัพยกติด
ตาม กลัวพระบารมี ส่งตัวเจ้านครฯ กับพวกพ้องวงศ์พันธุ์ทั้ง
ละคอนผู้หญิง เครื่องประดับเงินทองราชทรัพย์สิ่งของ ส่งมา
ถวายพร้อม” (๒) สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดให้มีละคอน
ผู้หญิง (ของเจ้านครฯ) สมโภชพระบรมธาตุ ที่เมืองนครศรี
ธรรมราช แล้วก็โปรดให้เจ้านครฯ พร้อมด้วยวงศ์วาระว่าไพร่
อพยพเข้ามาอยู่ในกรุงด้วย พวกละคอนที่ทรงได้มาจากเมือง
นครศรีธรรมราชในครั้งนั้น สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์
ทรงนิพนธ์เล่าไว้ว่า “ละคอนผู้หญิงของเจ้านครฯ เป็นพวก
ละคอนหลวงที่หนีไปจากกรุงเก่า ไปเป็นครูฝึกหัดขึ้น มาสมทบ
กับพวกละคอนที่รวบรวมได้จากที่อื่น จึงหัดละคอนหลวงขึ้น
ใหม่ครั้งกรุงธนบุรี และครั้งนั้นก็ถือแบบอย่างครั้งกรุงเก่า มี
ละคอนผู้หญิงแต่ละคอนหลวงโรงเดียว” (๓)

(๑) ดู - พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ ฉบับพิมพ์
พ.ศ. ๒๔๘๒ น. ๖๗ และดู - พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี
ประกอบ

(๒) ดู - พระราชวิจารณ์ฯ น. ๗๓

(๓) จาก - คำานานเรื่องละคอนอิเหนา น. ๓๐๐

เมื่อได้ละคอนมาจากเมืองนครศรีธรรมราชแล้ว ก็ดู
 เหมือนว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงสนพระทัยในนาฏ
 ศิลปและนาฏยคดียิ่งขึ้น จนถึงทรงพระอุตสาหะนิพนธ์บท
 ละคอนเรื่องรามเกียรติ์ขึ้นด้วยพระองค์เอง ๔ ตอน^(๑) ภายหลัง
 เสด็จกลับจากนครศรีธรรมราชเพียงเดือนเดียว และคงจะได้
 ใช้บทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์นี้ให้คณะละคอนนำออก
 แสดงต่อมามากหลายครั้งหลายคราว สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง
 ตรัสเล่าถึงพระราชอัชฌาษย์ที่ทรงสนพระทัยฝึกฝนในการบำรุง
 ศิลปทางโขนละคอนของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ในหนังสือ
 พระราชวิจารณ์ ฯ^(๒) ว่า “สังเกตุดู โปรดละคอนมาก ไปดี
 เมืองฝางได้แล้วยังให้มารับละคอน (ผู้หญิง) ขึ้นไปเล่นสมโภช
 พระฝาง” และต่อมาก็โปรดให้ขึ้นไปเล่นในงานสมโภชพระ
 ชินราช พระชินสีห์ ที่เมืองพิษณุโลก ตลอดงานในงานสมโภช
 พระแก้วมรกตเมื่อปลายรัชกาล เข้าใจว่าเมื่อนำบทตอนที่ทรง
 แต่งไว้ออกไปใช้เป็นบทเล่นบทแสดงแล้ว คงจะทรงพิจารณา
 เห็นได้ด้วยพระองค์เองว่าบทที่ทรงไว้เวลานั้น ไม่เหมาะแก่การร้อง
 การรำของตัวละคอนอยู่หลายตอน ก็ได้ทรงแก้ไขอยู่ตลอดมา
 จึงปรากฏเป็นทำนองหมายเหตุอยู่ในฉบับสมุดไทยหลายแห่ง
 ว่า “ยังทรมายู่” บ้าง “พอดี” บ้าง “ทรงแปลงใหม่” บ้าง “ทรง

(๑) บทละคอนรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์สมเด็จพระเจ้ากรุง
 ธนบุรี กรมศิลปากรได้พิมพ์เป็นเล่ม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔

(๒) พระราชวิจารณ์ ฯ น. ๑๔๙-๕๓

แสด" บ้าง ทั้งนี้อาจเป็นว่ามีพระราชประสงค์จะทรงเก็บบทให้เหมาะสมกลมกลืนกับการเล่นการแสดง นอกจากเรื่องรามเกียรติ์แล้ว บทที่ใช้แสดงละครนอกหลวงในครั้งกรุงธนบุรี คงจะได้มีเรื่องอิเหนาอีกเรื่องหนึ่ง แต่ไม่ปรากฏว่าทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ คงใช้แสดงตามบทครั้งกรุงเก่า^(๑)

ความที่ทรงโปรดปรานในการบำรุงศิลปทางโขนละครนั้น นอกจากทรงแต่งบทด้วยพระองค์เองแล้ว ดูเหมือนจะได้ทรงกำกับหรือทรงบัญชาการฝึกซ้อมด้วยพระองค์เองอีกด้วย เช่น เล่ากันมาว่า เมื่อตอนปลายรัชสมัย สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ก็ยังได้ทรงพระราชนิพนธ์บทบางตอนให้ละครคนนำไปแสดงอีก และว่าตอนที่ต้นเสียงและผู้แสดงต้องถูกเขี่ยนถูกตีกันมาก คือ ตอนถวายเป็น มืบทของหนุมาน ว่า:

“กลางวันที่ใช้กลางคืนก็ใช้นั่งยามตามไฟดีเกราะเคาะไม้
อยู่ไม่ได้จึงหนีมา”

เล่ากันมาว่า ต้นเสียงร้องไม่ได้ ถูกเขี่ยนเสียนักหนา เขาจนร้องได้^(๒) แต่บทตอนถวายเป็นนี้ ห้ามต้นฉบับเหลือ สืบมาไม่

อีกเรื่องหนึ่ง เล่ากันมาว่าเป็นระยะเวลาตอนปลายรัชกาลเหมือนกัน วันหนึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกำลังประทับทอด

พ. (๑) ดู - คำนำบทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาล
ศ. ที่ ๓ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๐ และพระราชวิจารณ์ ฯ น. ๑๔๘

(๒) ดู - พระราชวิจารณ์จดหมายเหตุความทรงจำ น. ๑๔๘-๘

พระเนตรละคอนเล่นเรื่องอิเหนาทอนเสียงเทียน ครั้นละคอนแสดงมาถึงบทตรงนางมะดีห์วิสาอนางบุษบาให้กล่าวคำอธิษฐานตามบท^(๑) และนางบุษบาก็แสดงอาการอดใจด้วยความอาย มะดีห์หวังจะให้นางบุษบากล่าวคำอธิษฐานจนได้ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประทับทอดพระเนตรอยู่ จะเป็นเพราะไม่พอพระราชหฤทัยในตัวผู้แสดง หรือจะเนื่องด้วยผู้แสดงเป็นตัวนางมะดีห์นั้น ทำบทได้ดีถึงขนาด จนทำให้ทรงเคลิบเคลิ้มพระราชหฤทัยเห็น ไปเป็นเรื่องจริง หรืออย่างไรไม่ทราบได้ เล่ากันว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ตรัสสั่งในขณะนั้นว่า “อันเขาไม่ใช่ลูกพี่เต้าของตัว เามาเป็นเจ้าก้เจ้าการ^(๒) เอาตัวมันไปเขียนเสีย” นางมะดีห์ก็ต้องถูกลงพระราชอาญาเขียนตามกระแสพระราชดำรัส เล่ากันสืบมาดังนี้

ตัวละคอนผู้หญิงกรุงเก่าที่ได้มาเป็นครูละคอนครั้งกรุงธนบุรี เท่าที่ปรากฏต่อมาก็ทราบกันแต่คนเดียว ว่าชื่อจัน ในหนังสือเพลงยาวความเก่า เรียกไว้ว่า “จันอุษา” ซึ่งคงจะหมายความว่า หญิงชื่อจันคนนี้ เคยเป็นนางเอกละคอนหลวงมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา และเคยแสดงเป็นตัวนางอุษา นางเอก

(๑) ดู - บทละคอนเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ น. ๑๘ - ๑๙ ประกอบ

(๒) ตามเรื่องในบทละคอนอิเหนา นางบุษบาเป็นลูกของนางประไพใหม่ ดัหรือ อัครมเหสีของท้าวดาหะ ส่วนนางมะดีห์ เป็นมเหสีรอง มีใช้ชนน้ของนางบุษบา

ในบทละครเรื่อง อุนรุท ทั้งแสดงได้ดีมีชื่อเสียงจนคนทั้งหลายขนานนามตัวละครในเรื่องเป็นสร้อยติดชื่อเดิมของตนมาด้วย เช่นเดียวกับที่เรียกกันว่า “แยมอิเหนา” “อิมย่าหรัน” “ทองใบทศกัณฐ์” และ “ทองดีพระราม” เป็นต้น ซึ่งเป็นประเพณีที่นิยมเรียกกันเป็นคำยกย่องต่อมาจนในชั้นหลังนี้

ในสมัยกรุงธนบุรี คงจะมีฝักหักละครคนหลวงกันขึ้นใหม่อีกหลายคน ถึงสามารถแบ่งตัวออกเล่นพร้อมกันได้หลายโรงหรือมีฉะนั้นก็คงมีอยู่หลายโรงด้วยกัน เช่น ในคราวสมเด็จพระแก้วมรกต เมื่อปลายรัชกาลนั้น ได้โปรดให้ “ละครคนหลวงแบ่งออกประชันกันเองมีอีก ๓ วัน” แต่ตัวละครคนฝักดีมีชื่อเสียงในสมัยกรุงธนบุรี เท่าที่ทราบชื่อกันต่อมา ก็คือ (๑) บุนนาค สีดา (๒) ภู สีดา และ (๓) ศรี สีดา ซึ่งจะได้กล่าวถึงในตอนพรรณนาถึงศิลปินในรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

๒. ละครคนผู้หญิงของพระเจ้านครศรีธรรมราช

เจ้านครศรีธรรมราช พร้อมด้วยวงศัวานบัวไพร่และคณะละครคนผู้หญิง อพยพเข้ามาอยู่ในกรุงธนบุรี ราว ๗ ปี ครั้นปีวอก พ.ศ. ๒๓๑๕ เมื่อพระเจ้านราศัรวงศ์ หลานเชอของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งครองเมืองนครศรีธรรมราชอยู่ทิวังคต จึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้านครฯ เป็น “พระเจ้าแผ่นดิน

เมืองนครศรีธรรมราช ให้รับพระราชโองการ เมื่รับพระเสาวนีย์
มีตะคอนผู้หญิงเป็นเครื่องประดับ”^(๑) แล้วให้ออกไปครอง
เมืองนครศรีธรรมราช

ตามแบบแผนครั้งกรุงศรีอยุธยา หรือแม้ในครั้งกรุง
รัตนโกสินทร์ ตอนรัชกาลแรก ๆ ผู้นั้นนอกจากพระเจ้าแผ่นดิน
จะมีตะคอนผู้หญิงขึ้นไว้ในสำนัก หาได้ไม่ แต่ในระยะกาล
ภายหลังปรากฏว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงโปรดปราน
พระเจ้านครศรีธรรมราชมาก ด้วยธิดาพระเจ้านครฯ ได้เป็น
พระสนมเอกและนางห้ามในรัชกาลนั้น เท่าที่ทราบกันถึง ๒ คน
ทั้งเข้าใจว่าในระยะนั้น ครบอาจารย์ตะคอนของพระเจ้านครฯ
ก็ได้มาฝึกหัดศิษย์หาขึ้นเป็นตะคอนหลวงไว้ในกรุง มีฝีมือ
ลายมือเป็นที่โปรดปรานพอสมควรแล้ว จึงทรงแต่งตั้งให้เจ้า
นครฯ เป็นพระเจ้าประเทศราชขึ้นกรุงธนบุรี และโปรดพระ
ราชทานอนุญาตให้พระเจ้านครฯ นำตะคอนผู้หญิงขึ้นไปเป็น
เครื่องประดับพระราชอิสริยยศได้อีกตามเดิม แต่เห็นจะโปรด
ฝีมือลายมือบรรดาศิลปินของพระเจ้านครฯ อยู่ไม่น้อย ต่อมาใน
ภายหลังเมื่อมีงานสำคัญอันใดขึ้นในกรุง จึงโปรดให้หาตะคอน
ของพระเจ้านครฯ มาเล่นสมโภชด้วย เช่น งานต้อนรับและ
สมโภชพระแก้วมรกต เมื่อปลายปีกุน พ.ศ. ๒๓๒๒ และ
ต้นปีชวด พ.ศ. ๒๓๒๓ ในตอนปลายรัชกาลนั้น ก็โปรด
“ให้มีตะคอนผู้หญิงประชันกับตะคอนเจ้านครฯ วันหนึ่งเงิน

(๑) พระราชวิจารณ์ฯ น. ๘๘

โรง ๕ ชั่ง” สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสเล่าไว้ว่า “ละคอน
 เจ้านครฯ นี้ ดูออกจะตื้นๆ กันอยู่แต่เริ่มแรกจับตัว (เจ้านครฯ)
 ได้ ก็กล่าวถึงได้ละคอน เมื่อกลับออกไปเป็นเจ้านครฯ ก็กล่าว
 ถึงละคอน จะฉลองพระแก้ว ก็ต้องให้หาตัวเจ้านครฯ เข้ามา
 เพื่อจะให้นางละคอนลงเรือประพาสและเล่นสมโภชพระแก้ว
 ถึงให้มาเล่นประชันกับละคอนหลวง ที่ละคอนของเจ้านครฯ
 จะดี และน่าจะไม่ใช่ละคอนชาตรี ที่จะดีเพราะไม่ได้บ้านแตก
 เมืองเสียด้วยพม่า ยังคุมโรงกันดีอยู่ ส่วนละคอนหลวงนั้น
 คงจะฟังผสมขึ้นใหม่ บทละคอนของเจ้านครฯ คงเป็นบทที่
 ได้ไปจากกรุงเก่า..... ละคอนของเจ้านครฯ กับละคอน
 หลวงเล่น (ประชันกัน) ก็เห็นจะพอดีรู้จักกันไปคนละไม้” (๑)

๓. ละคอนผู้ชายของหลวง

ในสมัยกรุงธนบุรีนั้น ปรากฏว่าละคอนของหลวง มีทั้ง
 ละคอนผู้หญิงและละคอนผู้ชาย ได้เคยโปรดให้เล่นแข่งขัน
 กันเมื่องานสมโภชรับพระแก้วมรกตและเสด็จทอดพระเนตร
 ด้วย “พลับพลาเสด็จอยู่กลาง ละคอนผู้หญิงละคอนผู้ชาย
 อยู่คนละข้าง” แต่ละคอนผู้ชายจะเล่นเป็นอย่างไร จะเล่นเป็น
 ละคอนนอกหรือละคอนใน หาปรากฏไม่ เข้าใจว่าจะเล่นเป็น
 ละคอนนอก ยังมีบทละคอนนอกครั้งกรุงเก่าเหลือมา ๑๐ กว่า
 เพลง ซึ่งบัดนี้มีฉบับอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

(๑) พระราชวิจารณ์ฯ น. ๑๔๗ - ๑๕๓

๔. ละคอนของเอกชน

ละคอนของเอกชนในสมัยกรุงธนบุรี เห็นจะมีหลายโรงด้วยกัน เช่นปรากฏในหมายรับสั่งครั้งสมเด็จพระแก้วมรกตเมื่อปลายปีกุน พ.ศ. ๒๓๒๒ ในรัชกาลนั้น มีกล่าวถึง “ละคอนหลวงวิจิตรรงค์ ๑ โรง” ไปเล่นสมโภชรับพระแก้วมรกตที่ทำเจ้าสนุก และเมื่อแห่พระแก้วลงเรือมาแต่พระตำหนักบางธรณีลงมากรุงธนบุรี ก็มีเรือกระบวนแห่เรือเครื่องเล่นแห่ตามลงมา มีเรือ “ละคอนไทยหมั่นเสนาะภูบาล ลำ ๑ หมั่นโวหารภิรมย์ ลำ ๑” นอกจากละคอนไทย ยังมีเรือละคอนเขมรของหลวงพิพิธวาทีอีกด้วย แต่ละคอนของเอกชนตามที่กล่าวนี้ เห็นจะเป็นละคอนผู้ชายและเล่นเป็นละคอนนอกที่นั่ง

๕. ละคอนตามหัวเมือง

นอกจากละคอนในกรุงตามที่กล่าวถึงมาข้างต้นนี้แล้ว เข้าใจว่าน่าจะได้มีละคอนตามหัวเมืองอยู่อีก ละคอนตามหัวเมืองนั้น อาจมีประจำอยู่ตามหัวเมืองนั้นๆ แต่ครั้งยังมีได้เสียกรุงศรีอยุธยาบ้าง และอาจมีตัวละคอนและโขนชาวกรุงหลบหลีกภัยไปอาศัยพวกพ้องหรือเพื่อนศิลปินด้วยกันอยู่ตามหัวเมืองบ้าง เมื่อเสียกรุงแล้ว ยังปรากฏว่าที่เมืองนครราชสีมา ก็มีละคอน ดังจะเห็นได้เมื่อครั้งกรมหมื่นเทพพิพิธ เป็นพระเจ้าพิมายอยู่นั้น พรรคพวกเกิดไม่ปรองดองกันกับหลวงแพ่งเจ้านครราชสีมา แต่หลวงแพ่งหาว่าตัวไม่ จึงวันหนึ่งขณะที่หลวง

แพ่งให้ทำบุญมีละคอนฉลอง เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ ผู้สำเร็จราชการของพระเจ้าพิมาย พร้อมด้วยบุตรชาย ๒ คน ทำอุบายเป็นไปช่วยงานหลวงแพ่ง แล้วพากันเข้าไปนั่งละคอนร่วมอยู่ด้วยกันกับหลวงแพ่ง ครั้นเห็นโอกาสเป็นที่ พ้อลกก็จู้โจมเข้าฟันหลวงแพ่งและพรรคพวกตาย นี่ก็แสดงว่าที่เมืองนครราชสีมาศิลปินละคอนอยู่หลายคนถึงสามารถผสมโรงกันเล่นละคอนได้

ต่อมาเมื่อเดือนยี่ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๑๗ ภายหลังที่ตีเชียงใหม่ได้แล้ว ก็ยาดราห์พกลับ ขณะที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีประทับมาในเรื่องของจมนาง กรมวัง ล่องตามน้ำลงมาจากเมืองตาก จะเสด็จลงมา ณ ค่ายหลวง บ้านระแหง เรือพระที่นั่งได้กระทบตอล้มลง ทรงว่ายน้ำเสด็จขึ้น ณ หาดทราย ทรงพบนายเกตละคอน กับ นายชูละคอน นั่งฟังไฟอยู่ นายชูได้ถวายผ้าลายผืนหนึ่ง สำหรับเช็ดพระบาทและพระชงฆ์ “จึงโปรดพระราชทานเงินตราห้าตำลึงแก่นายชูละคอนเป็นบำเหน็จ” นายเกตและนายชูที่กล่าวถึงนี้อาจเป็นตัวละครนอกหัวเมือง หรืออาจเป็นละคอนในกรุงหลบหนีภัยสงครามเมื่อพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยา แล้วพากันไปอยู่ในหัวเมืองนั้นก็ได้

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและประชาชนคนไทยในสมัยนั้น ต่างพากันร่วมแรงร่วมใจพยายามก่อศิลปะทางนาฏศิลป์ของไทยตลอดมา เพื่อที่จะให้ศิลปด้านนี้คงสภาพคึกคักเช่นที่มีอยู่ในสมัยกรุงศรีอยุธยา และในขณะที่ประชาชนคนไทยภายในประเทศกำลังจะมึนเมาเม้มปากกั๊ก

ศิลปะและวัฒนธรรมของชาติอยู่นี้ บรรดาพี่น้องชาวไทยที่ถูก
พม่ากวาดต้อนเอาไปยังประเทศพม่า ก็ได้ไปแสดงศิลปะของไทย
ให้เป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์และประชาชนชาวพม่า
เป็นโอกาสให้ได้เพาะศิลปะของไทยให้มีชื่อเสียงลือลั่นมาใน
ประเทศนั้นอีกโสดหนึ่งด้วย

๖. ละคอนไทยในประเทศพม่า

เมื่อพม่าเข้าศึกได้เที่ยวเก็บรวบรวมสินทรัพย์และจับประ-
ชาชนคนไทยเป็นเชลยส่งตัวไปยังประเทศพม่า ในคราวเสีย
กรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ นั้น ปรากฏว่าบรรดาประชาชน
ชาวไทย ตั้งแต่ต้นแต่พระเจ้าอู่ทองพร ที่ทรงผนวชอยู่ ณ วัดประดู่
โรงธรรม ซึ่งเรียกกันว่า “ขุนหลวงหาวัด” และเจ้านาย
ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตลอดจนพระภิกษุสามเณรที่หนีไม่พ้น
รวมคนไทยประมาณสามหมื่นคนถูกจับไปเป็นเชลย แล้ว
พม่าก็แบ่งกองทัพออกเป็น ๓ กอง ทัพเนเมียวสีหบดีแม่ทัพ
ใหญ่ คุมเจ้านายข้าราชการและชาวไทยเชลย กับทรัพย์สิ่งของ
ที่ดีมีราคามาก ยกกลับไปทางด้านแม่ละเมา กอง ๑ ให้เจ้าเมือง
พุกามเป็นนายใหญ่คุมพวกเรือบรรทุกทรัพย์สิ่งของที่เป็นของ
ใหญ่มีน้ำหนัก ไปทางเมืองธนบุรี ออกแม่น้ำท่าจีนและ
แม่กลอง กอง ๑ และยกเป็นกองทัพกไปทางเมืองสุพรรณบุรี
ไปสมทบกองเรือที่กาญจนบุรี อีกกอง ๑ แล้วรวมกันยกไป
ทางด้านพระเจดีย์สามองค์^(๑)

(๑) ดู—พงศาวดารเรื่องไทยรบพม่า เล่ม ๓ น. ๓๔๒ - ๓๔๕

ประชาชนคนไทยที่กองทัพพม่ากวาดต้อนไปในครั้งนั้น คงจะมีศิลปินไทยทั้งที่มีฝีมือดีและไม่สู้ดี ถูกกวาดต้อนไปเป็นครูผู้ให้แบบแผนของโขนละครคนไทยในเมืองพม่าเป็นอันมาก หนังสือชื่อ “นาฏศิลป์พม่า” ของดอกเตอร์ มอญถิ่นอ่อง^(๑) ก็ได้เล่ารับรองความข้อนี้ไว้ว่า พม่าได้แบบแผนการแสดงละครคนไปจากไทย พร้อมทั้งตัวละครคนและตัวบทในคราวมาได้ก็กรุงศรีอยุธยา เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ในครั้งนั้นพม่าได้กวาดต้อนเอาศิลปินที่ดีๆ ของไทยไปเป็นอันมาก พม่าจึงได้แบบแผนการแสดงละครคนจากไทยไปแต่คราวนั้น นอกจากเรื่องรามเกียรติ์แล้ว ยังมีเรื่องอื่นซึ่งเขาเขียนไว้ว่า Eenaung และ Aindarwuntha จะเป็นเรื่องอิเหนา และอินทรวงศ์ หรืออะไรไม่ทราบ

สมเด็จพระมหาพรยาจารย์ราชานภาพ ตรัสเล่าไว้ว่า “เป็นการประหลาดที่เสียกรุงครั้งนั้น กลับเป็นเหตุให้ละครคนไทยไปเจริญในประเทศพม่า ด้วยพระเจ้ากรุงอังวะ มังระ ให้รวบรวมพวกละครคนที่กวาดต้อนไปจากเมืองไทย ให้จัดเล่นละครคนถวาย ครั้นได้ทอดพระเนตรก็โปรด ยกย่องว่ากระบวนรำของไทยงามกว่าพม่า บัณฑิตไทยก็เพราะกว่าบัณฑิตพม่า จึงรับสั่งให้รวบรวมไทยพวกละครคนและบัณฑิตไว้เป็นกรมหนึ่งต่างหาก พระราชทานที่ให้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในราชธานี สำหรับเล่นละครคนไทยในงานมหรสพของหลวง มิให้ต้องมีหน้าที่ราชการอย่างอื่น

(๑) กุ — Burmese Drama ของ Dr. Maung Htin Aung

เมื่อย้ายราชธานีไปตั้งที่เมืองไทร พวกละคอนก็ย้ายตามไปด้วย เพราะพม่าย้ายราชธานีหลายครั้ง ตั้งที่เมืองอังวะบ้าง ที่เมืองอมระปุระบ้าง ที่สุดจึงไปตั้งที่เมืองมณฑล ตำบลบ้านที่พวกละคอนไทยตั้งอยู่ ณ เมืองมณฑล พม่าเรียกว่า “(อ)โยชยาเซ” แปลว่า ตลาดอโยชยา แต่พวกละคอนไทยในชั้นหลังมีพม่าปะปนเสียมาก เหตุด้วยพระเจ้าอังวะแต่ก่อนทรงเกรงว่าวิชาละคอนไทยจะเสื่อมทรามสูญไปเสีย จึงได้อนุญาตไว้ว่า ถ้าพวกไทยที่เป็นครูละคอนเห็นว่า เด็กพม่าคนไหนฉลาดเฉลียว จะฝึกหัดเล่นละคอนไทยได้ ก็ให้กราบทูล จะประทานให้มาเป็นละคอน ดังนี้จึงมีพวกพม่าสมัครให้บุตรหลานฝึกหัดเป็นละคอนไทย เพราะได้อยู่ในพระราชูปถัมภ์ แต่พวกละคอนที่เป็นเชื้อสายไทยก็ยังมีตลอดมา ละคอนไทยที่เล่นในเมืองพม่านั้น พม่าเรียกว่า “(อ)โยชยาศัตถ์” ทำนองจะแปลว่า ละคอนอโยชยาของหลวง มีแต่ในราชธานี ตามหัวเมืองหามิได้ การที่ละคอนไทยเล่น ก็เล่นแต่งงานหลวงเป็นพื้น นอกจากงานหลวงก็เล่นแต่ในงานของเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ มิได้รับงานหาไปเที่ยวเล่นในพื้นที่เมือง

“กระบวนละคอนไทยที่ไปเล่นในเมืองพม่า ชั้นเดิมจะเป็นอย่างไร ทราบไม่ได้ แต่ในตอนหลังเมื่อตกมาถึงชั้นหลานเหลนของพวกละคอน เดิมเล่นประสมโรงกันทั้งชายและหญิง ภาษาที่เล่นนั้นก็ใช้แต่ภาษาพม่า หามิได้ภาษาไทย เจือปนไม่ เครื่องแต่งตัวละคอนก็ทำคล้ายไปข้างอย่างพม่า

เสียมมาก ยังแต่เครื่องสวมศีรษะ มีขลุ่ยและหัวโขนเป็นต้นที่คงเป็นของไทย แต่เครื่องเป่าพาทย์นั้นยังคงเป็นของไทยอยู่”

“เรื่องละคอน ที่พวกไทยเอาไปเล่นในเมืองพม่า ทักกันว่าเป็นเรื่องสำคัญก็คือ เรื่องอิเหนากับเรื่องรามเกียรติ์ เรื่องอิเหนาเล่นร้องอย่างละคอน แต่เรื่องรามเกียรติ์เล่นพากย์และเจรจาอย่างโขน สองเรื่องนี้ มักเล่นกันในพระราชวัง ในงานนักขัตฤกษ์ เช่นออกพรรษาเป็นต้น เล่นคราวละหลายๆ วัน ทักปี เพราะเป็นเรื่องยาว จับเล่นตอนไหนก็เล่นติดต่อกันเรื่อยไปทุกๆ คืน จนสิ้นงาน นอกจากเรื่องอิเหนากับรามเกียรติ์ ยังเล่นเรื่องสังข์ทองกับนางเกษร พม่าเรียกว่า “เกษศิริ” (เห็นจะหมายความว่า นางเกษรสมณณา คือเรื่องสังข์ศิลป์ชัย เป็นเรื่องเล่นละคอนนอกมืองแต่ครั้งกรุงเก่า) และเห็นจะเล่นเรื่องอื่นๆ อีก แต่ไม่ทราบชัดว่าจะเป็นเรื่องใดบ้าง เชอสาขายของพวกละคอนไทยตั้งแต่ครั้งเสียดังกรุงศรีอยุธยา ได้เล่นละคอนไทยสืบสกลกันต่อมาในเมืองพม่ากว่าร้อยปี จนกระทั่งพระเจ้าสีป่อเสียบ้านเมืองแกอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘” (๑)

- (๑) จากตำนาน เรื่องละคอนอิเหนา ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ และทรงหมายเหตุไว้ว่า เรื่องตำนานละคอนไทยทางเมืองพม่า ว่าตามคำสั่งของพระอริยรักษ์ (ซอเหตยง บิยเม็) กรมพม่า ซึ่งได้แปลงชาติมาเป็นไทย พระอริยรักษ์เป็นชาวเมืองมณฑล ว่าเมื่อเป็นเด็กอยู่ในเมืองพม่า ได้เคยเห็นละคอนไทยเล่นในพระราชวังเมืองพม่าหลายครั้ง

ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นนักประวัติศาสตร์และนักโบราณคดีของไทย และได้ทรงสอบสวนค้นคว้าวิทยาการทางนั้นมามาก สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ คงจะมีพระประสงค์ที่จะทอดพระเนตรของจริงด้วยพระองค์เอง นอกจากทรงอ่านและทรงสดับ จึงพร้อมด้วย ม.จ. หญิงพูนพิศมัย ม.จ. หญิงพิลัยเลขา และ ม.จ. หญิงพัฒนายุ ดิสกุล พระธิดาทั้งสาม ได้เสด็จประพาสประเทศพม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๘ เป็นทำนองจะเสด็จไปสืบให้ทรงทราบโดยประจักษ์แก่พระเนตรว่า พม่ามาเอาอะไรของเราไปบ้าง และได้ทรงนิพนธ์หนังสือไว้เล่มหนึ่ง ให้ชื่อว่า "เที่ยวเมืองพม่า"^(๑) ได้ตรัสเล่าถึงนาฏศิลป์ในพม่าว่า "วันพฤหัสบดีที่ ๖ กุมภาพันธ์ ออกจากที่พักเมืองแปร เวลา ๑๕ นาฬิกา ไปถึงโรงละครก่อนเวลา ๒๑ นาฬิกา สัก ๑๐ นาที พอเหมาะดี โรงละครอนั้นอยู่ในที่ว่างห่างบ้านเรือน ตัวเวทีเหมือนอย่างละครอน 'ปราโมทย์' ของเราหมดไม่ต้องพรรณนา พวกบ่พาทย์อยู่ข้างหน้าเวที แต่เวลาเล่นละครอน พม่าผิดกับไทย ลงโรงเวลา ๒๑ นาฬิกา เล่นไปจนสว่าง จึงเลิก ฉนั้นเคยได้ยินพระอริยรักรักษา (ซอเหล็ก) กรมป่าไม้ เล่าว่า เมื่อยังมีพระเจ้าแผ่นดินพม่า ละครอนเล่นในวัง ก็เล่นกันยังรุ่ง บางทีเล่นสองรุ่งสามรุ่งติด ๆ กันก็มี

"พอพวกเราไปนั่งเก้าอี้แล้วสัก ๕ นาที ก็ถึงเวลาละครอนลงโรง บ่พาทย์ทำโหมโรง สักประเดี๋ยวเปิดม่าน ตอนแรก

(๑) ดู - เที่ยวเมืองพม่า ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๘ น. ๔๐๘ - ๔๑๓ และ น. ๔๖๓ - ๔๖๖.

พวกละคอนนั่งเต็มโรงร้องเพลงไหว้ครู หมดเพลงแล้ว
มองไปชินกับนางเอก ๒ คนรำไหว้ครูจนหมดกระบวนแล้ว
ปัดมาน ”

“ สักเกตดูเครื่องแต่งตัวละคอนพะม่า เครื่องแต่งตัวขึ้น
เครื่องที่มองไปชินแต่งดูคล้ายกับรูปฉายที่พระเจ้ามินดงแต่ง
เต็มยศ คือ เกล้าผมจุกโพกผ้าขาวอย่างใส่มงคล ใสเสื้อกระบอก
ผ้าขาว นุ่งผ้าไหมลอยชายอย่างพม่า แต่คาดชายไหวชายแครง
ค้ำมะหยี่ปักทองห้อยข้างหน้า เครื่องประดับที่ตัวจะมีอะไรอื่นอีก
ไม่ทันสังเกต เพราะนับันตาลายเสียด้วยดูเหรียญห้อยแพรแถบ
สีต่างๆ ที่ติดอกมองไปชินเรียงเป็นแถวๆ ตั้งแต่ตรงหัวไหล่ลง
มาถึงพุง ถ้านับจำนวนก็เห็นจะไม่น้อยกว่า ๕๐ ไซ้แต่เท่านั้น
ข้างหลังยังมีติดเหรียญเช่นนั้นอีกเต็มหลัง ถ้าเป็นเหรียญ
นำเหน็จฝีมือได้จากรัฐบาลต่างๆ ก็เห็นจะเกินจำนวนรัฐบาลที่มี
ในโลก แต่รูปร่างทรวดทรงมองไปชินยังดี ผัดหน้าแต่งตัวแล้ว
ดูเป็นหนุ่มราวอายุเพียงสัก ๓๐ ปี ยังพอผู้หญิงติดได้ ทำทางที่รำ
ว่าตามตาไทยก็เห็นสมกับคำเลื่องลือว่ามองไปชินรำดี พวกนาง
ละคอนนั้นแต่งตัวเกล้าผมบนกบาล นุ่งผ้าไหมใสเสื้อเอวเป็น
ปัก มีเครื่องประดับแวววาวเหมือนเพชรพลอยประกอบด้วย
ดอกไม้ เหมือนอย่างละคอนพม่าที่เคยมาเล่นในเมืองไทยไม่
ต้องพรรณนา แต่ดูก็งามดี ตัวนางเอกเป็นชั้นผู้ใหญ่สักหน่อย
พวกนางระบำก้านัดเป็นหญิงกำลังรุ่นสาวทั้งนั้น นอกจากนั้น
ยังมีผู้ชายเป็นพวกเสนาแต่งตัวใสเสื้อสีต่างๆ นุ่งผ้าข้างเกง